

Шепетяк О. Апофатичне знання в неопозитивізмі і критичному раціоналізмі. // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. – Дрогобич: Науково-видавничий центр ДДПУ, 2009. – Випуск 20. Філософія. – С. 193-203.

УДК: 165.6/.8(436)"XX"

III 53

Олег ШЕПЕТЯК

АПОФАТИЧНЕ ЗНАННЯ В НЕОПОЗИТИВІЗМІ ТА КРИТИЧНОМУ РАЦІОНАЛІЗМІ

У статті досліджується невивчений феномен апофатичного (негативного) знання в концепціях логічного позитивізму Віденського гуртка та критичного раціоналізму К. Поппера. Апофатичне знання, тобто знання про те, чим дійсність не є, репрезентується як недостатньо точне для використання в науці і техніці, проте достовірне і незмінне.

Ключові слова: апофатичне знання, логічний позитивізм, критичний раціоналізм.

Серед важливих питань філософії пізнання та науки чільне місце займає проблема наукових суджень. Більшість філософських концепцій, в рамках яких розглядається ця проблема, вивчали позитивні (стверджувальні) судження та їх роль у пізнавальному процесі. Однак описи фактів дійсності не вичерпуються тільки стверджувальними судженнями. Дійсність як у живій мові, так і в наукових описах виражається також за посередництвом негативних (заперечних) суджень, які формують базу знань про те, чим дійсність не є. Роль заперечних суджень у процесі пізнання досі залишається недостатньо вивченою. Питання про значення негативних суджень у процесі пізнання та науці є предметом дослідження, результати якого викладені в цій статті. Поставлена проблема розглядається на основі філософських надбань неопозитивізму та критичного раціоналізму. Аналіз цієї проблематики здійснюється в рамках філософського вивчення проблеми пізнання та природи науки і належить до однієї з центральних тем досліджень, що проводяться кафедрою філософії Дрогобицького державного педагогічного університету.

В ході дослідження ми посилатимемося на результати вивчень природи науки, здійснених мислителями Віденського філософського гуртка, передовсім Рудольфа Карнапа, та засновника напрямку постпозитивізму Карла Поппера. Виходячи з цього, звертатимемося до основних творів названих мислителів, зокрема маніфесту Шлікової школи "Науковий світогляд. Віденський гурток" [1], творів К. Поппера "Дві проблеми теорії пізнання" [4], "Реалізм і ціль науки" [5], "Здогади і заперечення" [6], а також інших творів цих мислителів. Проте результати викладеного тут дослідження не є аналізом та синтезом думок названих філософів, а власними думками автора цієї статті, сформованими на фундаменті, закладеному неопозитивізмом та критичним раціоналізмом. Ані мислителі Віденського гуртка, ані прихильники критичного раціоналізму не формували концепції апофатичного знання. У названих творах є тільки засновки, на основі яких ми у цій статті будемо власні здогади.

Як Р. Карнап, так і К. Поппер створили новаторські концепції науки. Вони зуміли відкрити основні принципи функціонування науки як способу пізнання дійсності. При цьому ці мислителі впритул наблизилися до проблеми значення негативних суджень у пізнанні, однак не розгорнули досліджень цієї проблеми, залишаючи її наступним поколінням не вирішеною. Ціллю нашого дослідження є розвинути поставлену проблему та привернути увагу дослідників до феномену негативного знання.

Коли йде мова про знання, то зазвичай мають на увазі лише достовірну думку, яка відображає сутність речі. Такими є наукові теорії, універсальні судження, якими описуються загальні закономірності, або й одиничні чи часткові судження, якими ми описуємо окремі явища. Знання можуть бути науковими, побутовими тощо, але про яке б знання не велась

мова, воно всякчас висвітлює людині якийсь із аспектів дійсності. Деякі знання торкаються глобальних речей і можуть творити підмурок світогляду цілої епохи; інші – заторкують тільки дрібні і не надто важливі речі. Однак кожне з них висвітлює щось, що у певному середовищі в певний час має свою цінність.

Якщо поглянути на підручники, які служать збіркою основних знань, застосовуваних у якійсь науковій царині, то впадає в очі одна специфічна особливість викладеного там матеріалу. У підручниках майже не застосовуються заперечні судження. А якщо й застосовуються, то стосуються вони геть не основного змісту. Те саме стосується і матеріалу, який викладається в навчальному процесі. Уроки та лекції, які, як і підручники, покликані дати учням і студентам якісь знання, будуються зазвичай зі стверджувальних суджень. Отож, вивчаючи будь-який предмет, ми вчимо, чим він є, майже не звертаючи увагу на те, чим він не є.

Безперечно, неможливо чітко визначити, чим щось не є, принаймні з тої причини, що одне з правил дефініції забороняє негативні (заперечні) визначення. Але далеко не всі наші знання є чіткими дефініціями. Ми часто застосовуємо приблизні, описові, експлікативні знання.

Незважаючи на те, що "офіційна" наука складається в основному зі стверджувальних суджень, повний комплекс людських знань на загал включає в себе й величезну кількість заперечних суджень, які говорять про те, чим щось не є. Для чіткості розрізнення між знаннями, які ґрунтуються на стверджувальних судженнях, та тими, які складаються зі заперечних суджень, назвімо перші з них катафатичними, а інші апофатичними. Обидва терміни перейняті з богослов'я. У східному християнському богослов'ї розвинулась думка про те, що про Бога не можна нічого сказати стверджувальними судженнями, оскільки Його сутність не може бути охоплена людським розумом. Отже, катафатичне (позитивне) богослов'я, яке оперує стверджувальними судженнями не придатне для адекватного висвітлення правд віри. Натомість люди можуть говорити про те, чим Бог не є, тобто будувати апофатичне (негативне) богослов'я. Богослов, мислячи апофатично, схожий до скульптора, який відсікає лишні, непотрібні частини каменя для того, щоб отримати скульптуру. Відсікаючи кожен кусочок, скульптор повільно наближається до форми, яка відповідає його задумові. Так і богослов-апофатик, відсікаючи все зайве, творить приблизне уявлення про Бога. Різниця між богословом і скульптором та, що скульптор врешті-решт приходиться до відтворення задуманої форми, тому що ця форма піддана вираженню, а його талант достатній для звершення цього вираження. Богослов натомість ніколи не пізнає Бога, адже Його сутність непізнавальна. Вираження через заперечні судження, шляхом відмежування зайвого, можуть лише наблизити до таємниці божественного єства.

Огляд деяких напрямків методології науки минулого століття підводить до думки, що проблема достеменного та стабільного наукового знання щоразу загострюється. Однак філософами науки зазвичай вивчається знання про те, чим щось є, тобто таке знання, яке ми попередньо назвали катафатичним. Увага мислителів, об'єктом дослідження яких є сама наука, зазвичай уникає знання про те, чим щось не є, інакше кажучи: апофатичного знання. Правомірним видається запитання: чи не може апофатичне знання претендувати на статус достеменного та сталого? Щоб відповісти на поставлене запитання, розгляньмо кілька найпопулярніших концепцій науки, які виникли і розвинулись минулого століття.

Чи не найбільший вплив на уми нашого часу мало вчення Віденського філософського гуртка. Виникнувши у 20-х рр. минулого століття у Відні в групі студентів та однодумців Морітца Шліка, концепція Віденського гуртка заповонила уми багатьох філософів та вплинула на філософську дискусю до сьогоднішніх днів. Найвідомішим мислителем, який найповніше презентував неопозитивізм Віденського гуртка, був Рудольф Карнап.

Основною проблемою, яку поставили перед собою неопозитивісти, було питання про "зміст змісту". Кожне висловлювання, як побутової мови, так і наукове, покликане нести якийсь зміст. Відповідно, до кожного висловлювання можна поставити питання про його зміст. Для того, щоби було можливим визначити зміст того чи іншого висловлювання, потрібно мати критерій, за яким можна встановити, чи має висловлювання зміст, і, якщо має,

то який. Звідси виникає питання про те, що таке зміст, іншими словами, про зміст поняття "зміст", або ж про "зміст змісту" (Sinn von Sinn). Однією з цілей, які ставили перед собою неопозитивісти Віденського гуртка, було вирішення або зняття одвічних філософських проблем. Джерело цих проблем вони вбачали у хибності та недосконалості метафізичного методу, нечіткості за заплутаності мови метафізики. Саме неадекватні метод та мова породжували "примарні проблеми" (Scheinprobleme), над розв'язанням яких марно працювали багато великих умів минулого. Термін "примарні проблеми" ніс величезне змістове навантаження. Чимало філософських проблем насправді не є проблемами, оскільки полягають не у складності досліджуваних речей, а в хибності підходу до них. Мова, як посередник між суб'єктом і об'єктом пізнання, при безкритичному її застосуванні і при неконтрольованому її формуванні може ускладнити зв'язок між суб'єктом і об'єктом пізнання та створити перепони для пізнавального процесу, джерелом яких є не характеристики об'єкту, а проблематичність посередника.

Якщо ці проблеми лежать не в об'єкті пізнання, то їх неможливо і непотрібно вирішувати шляхом вивчення об'єкту та поглиблення знань про нього. Їх потрібно, натомість, усунути шляхом удосконалення посередника. Оскільки роль посередника між об'єктом і суб'єктом пізнання відіграє мова, то удосконалювати потрібно саме її. Мова складається з висловлювань. Людвіг Вітгенштайн, який мав неабиякий вплив на філософію Віденського гуртка, оскільки основний твір раннього періоду творчості Л. Вітгенштайна "Tractatus logico-philosophicus" [7] став фундаментом для австрійського неопозитивізму, називав такі висловлювання атомарними (Atomsätze), через те що вони описують "атомарні факти" дійсності. Р. Карнап, продовжуючи ідеї Л. Вітгенштайна, теж твердив, що висловлювання мови описують (протоколюють) факти дійсності. Неопозитивісти наголошували, що "існує лише досвідне пізнання, яке ґрунтується на безпосередньо даному" [1, 19]. Тому він їх називав "протокольними висловлюваннями" (Protokollsätze). Виходячи з того, що "ціль науки полягає в тому, щоб знаходити та впорядковувати істинні висловлювання про предмет дослідження" [2, 259], тобто протоколюванні артефактів, мислителі Віденського гуртка намагаються визначити "зміст змісту". Змістом поняття "зміст" є критерій, за допомогою якого визначається зміст судження. Неопозитивісти запропонували критерій верифікації, тобто перевірки на істинність. Шляхом верифікації можна, на думку учасників Віденського гуртка, очистити від "примарних проблем" спершу наукову мову, а згодом й побутову мову наблизити до наукового ідеалу. Таким, що має зміст (sinnvoll), філософи Віденського гуртка схильні вважати лише дві групи висловлювань. До першої групи належать протокольні (синтетичні) речення, тобто такі речення, які можна емпірично перевірити. До другої групи належать тавтології і контрадикції (аналітичні), тобто судження, які є істинними або хибними в силу своєї мовно-логічної структури. Істинність тавтології, як і хибність контрадикцій, не вимагає емпіричної перевірки. Вона очевидна. "Сутність логічних висловлювань лежить безпосередньо у їхній формі, у їхній структурі. Це речення, які, які є істинними в усіх можливих ситуаціях" [3, 93]. Усі інші висловлювання позбавлені змісту (sinnlos). "Питання і проблеми, які описують речення, що не піддаються верифікації, окреслюються як примарні або псевдопроблеми. Речення, які мають лише примарний зміст, при детальнішому аналізі все ж відкриваються як беззмістовні, і декларуються як примарні речення" [3, 169]. Серед суджень, які мають зміст, для науки більш цікавими і більш проблематичними є протокольні речення. Саме вони віддзеркалюють реальний стан речей, отриманий емпіричним шляхом, у мові науки.

Отже, висловлювання, які не є тавтологіями чи контрадикціями, можуть мати зміст або його не мати. Щоб визначити, чи має якесь висловлювання зміст, необхідний критерій перевірки. Мислителі Віденського гуртка запропонували для цього принцип верифікації (Verifikationsprinzip), себто критерій емпіричної перевірки судження на істинність. Якщо судження можна перевірити емпірично, то воно має зміст. Якщо ж, судження не підлягає емпіричній перевірці, то воно позбавлене змісту. Судження, які можна емпірично перевірити, можуть мати різне істиннісне значення, тобто бути істинними або хибними. Для

визначення наявності змісту судження його істиннісне значення не відіграє жодної ролі. Важливо не те, істинне дане судження чи хибне, а те, що його істинність чи хибність можна встановити емпіричним шляхом. Якщо в науці та філософії застосовуватимуться тільки ті судження, які мають зміст, то примарних проблем не виникатиме. Тому для подолання проблем, джерелом яких є не складність досліджуваних речей, а недосконалість мови, якою їх описують, потрібно звести усі висловлювання наукової та філософської мови, а згодом і всі висловлювання живої мови, до протокольних речень, тобто до найпростіших речень, можливість чи неможливість верифікації яких була б очевидною. Наступним кроком усунення примарних проблем є вилучення з мови тих висловлювань, які не підлягають верифікації.

Основним завданням верифікації є визначення наявності або відсутності змісту у висловлюванні. Однак, верифікуючи судження, науковець не тільки перевіряє, чи має висловлювання зміст, а й визначає його. Іншими словами, щоби впевнитись у тому, що істинність або хибність судження можна визначити, потрібно їх визначити. Притім, верифікуючи судження, науковці не тільки визначають наявність у них змісту і відсіюють ті з них, які позбавлені змісту, а й виявляють хибні судження, які теж відкидають. Судження, які внаслідок емпіричної перевірки виявились істинними, застосовуються в науці. Саме задля їхнього пошуку вчені займаються науково-дослідною роботою. Судження, які виявились хибними, мислителі Віденського гуртка залишають поза увагою. Проте вони теж є результатом наукових досліджень, хоч і, можливо, побічним. На нашу думку є неправомірним вважати їх повністю непотрібними. Якщо істинні судження дають знання про те, чим щось є, тобто катафатичне знання, то хибні судження дають знання про те, чим щось не є, тобто апофатичне знання. Апофатичне знання є таким же вічним і достовірним, як і катафатичне. Воно, хоч і не розкриває сутність досліджуваних речей, однак визначає і обмежує сферу досліджень та має значний вплив на подальший хід наукової роботи.

Враховуючи те, що в концепції Віденського гуртка робився акцент на катафатичне знання, яке розумілось як вічне і стале, потреба пошуку стабільного знання не видається вагомою. Вона більше відчувається у постпозитивізмі, зокрема в К.Р. Поппера та Т.С. Куна.

Австрійсько-британський філософ сер Карл Раймонд Поппер вважається одним із перших та найбільш послідовних критиків неопозитивізму. К. Поппер намагався довести неможливість та непотрібність верифікації як критерію змістовності. Він писав: "Моя критика критерію верифікації завжди була такою: проти намірів її прихильників метафізичні судження аж ніяк не зникли, натомість зникли найважливіші та найцікавіші з наукових суджень, а саме наукові теорії, які є універсальними законами природи" [9, 407]. Попперову критику принципу верифікації можна систематизувати у двох пунктах – практичному та теоретичному. Практична частина критики базувалась на тому, що верифікація є практично неможливою і нездійсненною. Для того, щоб верифікувати якесь універсальне судження, потрібно перевірити всі одиничні випадки, які підпадають під це судження. Тільки так можна здійснити повну індукцію, тобто єдиний з видів індуктивного умовиводу, який дає достовірні висновки. "Я прийшов до переконання, що в дійсності ми ніколи не отримуємо індуктивних висновків та не користуємось так званим 'індуктивним методом'" [5, 39].

Точна відповідність цього висновку з науковою гіпотезою, яка піддається верифікації, дає достатні підстави стверджувати, що судження істинне. Однак в практиці повних перевірок гіпотези майже не трапляється. "Спостерігати можна завжди лише одиничні випадки, і, до того ж лише певну обмежену кількість таких випадків; відповідно, безпосередньо перевірити можна також лише особливі (одиничні) судження, іншими словами, речення про одиничні випадки" [4, 394]. Жоден науковець не перевіряє усіх можливих випадків, які впливають із загальної гіпотези. Натомість перевіряє лише кілька випадків, які дозволяють зробити високо ймовірний висновок про істинність гіпотези. Навіть, якщо б науковці й бажали перевірити усі можливі випадки, то в більшості гіпотез це неможливо. Наприклад, щоб верифікувати судження "Уся мідь електропровідна", потрібно перевірити електропровідність усіх кусочків міді, які будь-коли були, є і будуть. Теоретичний аспект

критики принципу верифікації торкався відсутності логічного закону, який би гарантував істинність загальної теорії на підставі одиничних суджень.

Аргументи, наведені К. Поппером для критики неопозитивістського критерію верифікації, торкався тільки загальних суджень, які переважають у науці. Щодо одиничних суджень, то їх верифікація є можливою. Засновник критичного раціоналізму не заперечує, що верифікація є достовірнішим методом перевірки суджень. Він лишень обґрунтовує неможливість його застосування до загальних суджень. Однак, там, де це можливо, тобто у випадку одиничних суджень, потрібно застосовувати достовірніший метод.

Важливою новизною теорії науки К. Поппера було те, що ані верифікацію, ані фальсифікацію він не вважав критерієм змістовності. Та й узагалі, поняття критерію змістовності у його філософії відсутнє. Його замінює поняття критерію науковості, яке має значно вужче змістове навантаження, ніж критерій змістовності у неопозитивістському розумінні. К. Поппер вважав, що науковою є така теорія, яка підлягає раціональній критиці. "Наукові теорії відрізняються від міфів лише тим, що вони можуть бути критикованими" [5, 5]. Наукова теорія може бути хибною або істинною. Істинність теорії достеменно встановити не можна. Однак деякі теорії видаються вірогіднішими за інших. Вірогідність теорії визначається ступенем критикованості та кількістю спроб фальсифікації. Якщо якась теорія піддається нищівній критиці, великій кількості фальсифікацій, і коли теорія переживає цю критику та виходить переможницею з війни проти спроб фальсифікації, то вірогідність того, що дана теорія істинна, зростає. Безперечно, істинність теорій, які ґрунтуються на загальних судженнях, ніколи не може бути стовідсотково доведеною.

Отож, критерієм науковості в концепції К. Поппера виступає можливість критики теорії. Проте науковість теорії в ученні критичного раціоналізму не слід ототожнювати з її змістовністю. Протягом історії людської думки було висловлено чимало здогадок, які не отримали статусу наукової теорії, однак вони зіграли певну позитивну роль для наукового прогресу. Прикладом такої здогадки були думки античних атомістів. Відкриття атому в сучасній фізиці не було їхньою заслугою. Втім саме їхні думки, на думку К. Поппера, обумовили зацікавлення значно пізніших учених пошуком найменшої неподільної частинки матерії. Виходячи зі сказаного, австрійсько-британський філософ зробив висновок про те, що деякі ненаукові здогади відіграли важливе значення для науки, а тому були для неї корисними і їх не можна вважати такими, що позбавлені сенсу.

Однак, протягом формування наукової теорії певні гіпотези були зруйнованими внаслідок фальсифікаційної атаки. Ці гіпотези після відкинення їх науковим співтовариством більше не використовуються в науці і техніці. Проте вони увіковічені істориками науки. Наукові теорії, що відійшли з ужитку в науці і техніці, навіки залишилися в пам'яті людства як хибні думки. Вони увійшли до скарбниці негативного знання, тобто знання про те, чим дійсність не є. К. Поппер не говорить прямо про апофатичне знання. Він, як і більшість філософів науки його часу, цікавився передовсім катафатичний (позитивним) знанням. Втім очевидно, що з його концепції можна вивести висновки і про апофатичне знання, які у творах самого К. Поппера залишилися нерозпрацьованими.

Порівнюючи позитивне і негативне знання в ученні К. Поппера, помітною стає різниця їх достовірності. Жодна діюча наукова теорія (катафатичне знання) не може мати стовідсоткової достовірності. Її науковість у тому, що її можна критикувати. Якщо ж її можна критикувати, то це означає, що існує певний аспект сумніву і непевності. К. Поппер наголошує, що позитивні факти, які підтверджують теорію, скільки б їх не було, ніколи не зможуть її повністю довести. "Множина одиничних досвідних суджень ... не може бути доказом для верифікації закону" [5, 209]. Але одного негативного факту достатньо, щоб теорію відхилити. Отож, якщо теорія використовується в науці, то це тимчасове явище; якщо ж теорія відкидається, то це назавжди. Звідси висновок: катафатичне знання є ймовірним і тимчасовим, апофатичне ж – достовірним і вічним.

Підводячи підсумок, наголосимо, що в процесі пізнання присутнє як позитивне, так і негативне знання. Філософи науки зазвичай робили наголос на позитивному знанні як на

ефективнішому в практичному застосуванні і недобачали феномен негативного знання, яке характеризується достовірністю і статичністю.

Література

1. Carnap R., Hahn H., Neurath O. Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis. – Wien, 1929 – 20 S.
2. Carnap R. Der logische Aufbau der Welt. – Hamburg, 1974 – 289 S.
3. Haller R. Neopositivismus. Eine historische Einführung in die Philosophie des Wiener Kreises. – Darmstadt, 1993. – 304 S.
4. Popper K. R. Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie. – Tübingen, 1979 – 476 S.
5. Popper K. R. Realismus und das Ziel der Wissenschaft. – Tübingen, 2002 – 500 S.
6. Popper K. R. Vermutungen und Widerlegungen. Das Wachstum der wissenschaftlichen Erkenntnis. B. II. – Tübingen, 1997. – 627 S.
7. Wittgenstein L. Tractatus logico-philosophicus. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1963. – 115 S.

Шепетяк Олег. Апофатическое знание в неопозитивизме и критическом рационализме. В статье исследуется неизученный феномен апофатического (негативного) знания в концепциях логического позитивизма Венского кружка и критического рационализма К. Поппера. Апофатическое знание, то есть знание о том, чем действительность не является, репрезентируется как недостаточно точное для использования в науке и технике, но достоверное и неизменное.

Ключевые слова: апофатическое знание, логический позитивизм, критический рационализм.

Shepetyak Oleh. The negative Knowledge in the Neopositivism and the Critical Rationalism. The article deals with the phenomenon which was not learned before, the phenomenon of negative knowledge in the conceptions of logical positivism of members of Vienna Circle and critical rationalism of K. Popper. Negative knowledge, the knowledge about the reality but not the reality itself, which is represented as not enough accurate for using in science and technics, but reliable and constant.

Key words: negative knowledge, logical positivism, critical rationalism.